Macht en devotie

Een vijftiende-eeuws getijdenboek met Batenburgse wortels.

Janus Kolen

Gepubliceerd in Tweestromenland 171, maart 2017.

Vooraf

Pas onlangs is dit getijdenboek uit particulier bezit in de openbaarheid gekomen. Zelfs de kenners van het vakgebied wisten niet van het bestaan ervan. Het is voor ons gespot door redactielid Jan Dekkers op de Maastrichtse TEFAF-beurs (The European Fine Art Foundation). De vraagprijs bedroeg € 120.000,-. Helaas bleek Het Batenburgs Erfgoed niet in staat om het boek aan te kopen. Wel werd beloofd om er een artikel over te schrijven.

Wat is een getijdenboek[1] ?

Het van Bronckhorst-Batenburg getijdenboek (foto Jan Dekkers)

Een getijdenboek is een Middeleeuws gebedenboek. Van oudsher hielden kloosterlingen zich bezig met gebed en baden ze iedere dag achtmaal op vaste uren (zie kader). Deze uren worden getijden genoemd. De getijden gaven structuur aan het Middeleeuwse leven binnen en buiten de kerk. Op de vaste tijden werden de kerkklokken geluid. De kloosterlingen zongen dan hun gebeden in de kerk en van de leken werd verwacht dat ze een kort gebed zeiden. Dit gebruik bestaat nog steeds in de Islamitische wereld, waar je de Imam op gezette tijden vanaf de minaret de gelovigen hoort oproepen tot het gebed.

Bij hun gebed maakten kloosterlingen en priesters gebruik van gebedenboeken die vaak groot en zwaar waren. Zij namen er ook de tijd voor, het was ten slotte hun beroep. De gewone gelovigen hadden wel wat anders aan hun hoofd en in ieder geval niet zoveel tijd om te bidden. Voor hen ontstond het getijdenboek, een eenvoudige versie van de uitgebreide boeken die de priesters gebruikten. Het boek voor de leken is ingedeeld volgens de kerkelijke gebedsuren, maar veel minder ingewikkeld in gebruik. Het bestaat uit een aantal vaste elementen. Het begint met een eeuwigdurende kalender. Daarop staan de feesten van heiligen en andere kerkelijke feesten. Het boek bevat ook altijd de Getijden van Maria, een gebedscyclus gewijd aan Maria, met gebeden voor elk van de getijden. Ook de boetepsalmen ontbreken nooit. Het zijn zeven psalmen waarmee de gelovige zijn zonde belijdt en boete doet. Het boek bevat ook vaak teksten met namen als de Kruisgetijden, de getijden van de Heilige Geest en de getijden van de Eeuwige Wijsheid. Verder kunnen er nog korte gebeden instaan om bijvoorbeeld te bidden voor mooi weer of de genezing van ziekte. Voor iedere gelegenheid was er wel een geschikt gebed. Het getijdenboek besluit meestal met de dodenvigilie, om te bidden voor de gestorvenen.
Deze getijdenboeken waren vooral in de vijftiende eeuw populair. Er waren toen veel mensen die gebed en devotie niet meer zagen als iets van priesters alleen. Ze wilden er zelf mee aan de slag. Voor hoog opgeleide leden van de adel en de toen opkomende burgerij waren er boeken in het Latijn, maar vooral in de Nederlanden waren

De acht getijden:
Metten: drie/vier uur ’s-nachts of bij het opstaan
Lauden: zonsopgang of tegelijk met de metten
Priem: zes uur ’s-morgens
Terts: negen uur
Sext: twaalf uur
None: drie uur ’s middags
Vespers: eind v/d middag of begin v/d avond
Completen: ’s-avonds of voor het slapen gaan

de meeste boeken in de volkstaal, het Middelnederlands. Vooral de vertaling van Geert Grote, de grondlegger van de Moderne Devotie[2], is duizenden malen overgeschreven. Deze boeken zijn vaak eenvoudig uitgevoerd, maar soms ook zijn het ware pronkstukken met prachtige illustraties op elke bladzijden. Ze zijn gemaakt in opdracht van gelovige mensen die door hun gebed dichter bij God hoopten te komen en zo een plekje in de hemel veilig wilden stellen.

Beschrijving van het "van Bronckhorst-Batenburg getijdenboek"[3]

Het is een klein boek van maar 117x84 mm. Toch zitten er meer dan 200 perkamentbladen in, ruim 400 pagina's. De beschreven ruimte is 60x45 mm.. De tekst is geschreven door één hand over 11 regels per pagina in een gotisch lettertype. De taal is Latijn en dat is bijzonder. De meeste van deze boeken zijn in de landstaal. Veel tekstpagina's hebben randversiering aan drie of vier kanten met omlijstingen in goud, blauw en roze aangevuld met witte en gouden ornamenten en klimopbladeren. De regels worden uitgevuld in goud met geschilderde motieven erin. Initialen (beginletters) van één of twee regels hoog zijn in goud en soms omringd met rode en blauwe versiering. Grotere initialen van drie of vier regels hoog staan vaak in een gouden veld en zijn omringd met geschilderd gebladerte en randversiering, soms aangevuld met een vogel, draak of eekhoorn. Het boek bevat verder vier paars/gouden initialen met daarin een klein schilderijtje (gehistorieerde initialen), en zeven pagina-vullende miniaturen. Deze zijn erg expressief en geschilderd door een navolger van de Hofstijl van Albrecht van Beieren en Margaretha van Kleef.

Albrecht van Beieren en Margaretha van Kleef zijn de eersten die in de periode 1395-1415 in verband worden gebracht met het ontstaan van een groep rijk geïllustreerde handschriften met trekken van een eigen stijl. Deze stijl, die de Hofstijl wordt genoemd, is van grote invloed geweest op de latere Nederlandse miniatuurkunst. Albrecht van Beieren was heer van Holland en hield hof in Den Haag. Onder zijn patronage ontwikkelde zich een dynamisch cultureel leven in de Noordelijke Nederlanden. De miniatuurkunst was vooral geconcentreerd in Utrecht. Waarschijnlijk is ook het hier beschreven boek in die stad gemaakt. Margaretha van Kleef was een tante van Catharina van Kleef, wier naam is verbonden aan het wereldberoemde getijdenboek van de Meester van Catharina van Kleef uit 1442.

Een pagina uit het van Bronckhorst-Batenburg getijdenboek met een initiaal over 4 regels en een in goud uitgevulde regel.

Sommige dramatische scènes uit het lijdensverhaal van Christus zijn geschilderd op apart ingevoegde dubbelpagina's, waarvan er dan één leeg is. Er zijn ook een paar schutbladen voor- en achterin het boek waarop door opeenvolgende eigenare(sse)n persoonlijke notities zijn geschreven en een gedicht met als eerste regel: "Wywater is van groeter kracht".

Het boek is in 1538 opnieuw gebonden in bruin kalfsleer over houten paneeltjes waarop medaillons met portretten van Bijbelse figuren. De rug heeft drie verhoogde banden.

Intensief gebruik heeft zijn sporen achtergelaten, Sommige miniaturen zijn versleten en een aantal randen van het perkament vertonen slijtage. Een deel van de opgelopen schade is vakkundig hersteld. Van de sluiting zijn de scharnieren nog

aanwezig, maar de gespen verdwenen. Het boek is pas onlangs uit particulier bezit in de openbaarheid gekomen. Voor mensen die oude handschriften bestuderen is het bijzonder interessant omdat het een heel vroeg exemplaar is en bovendien in het Latijn is geschreven.

Voor wie is het gemaakt ?

Het boek is waarschijnlijkheid op bestelling gemaakt tussen 1410 en 1420. Het was gebruikelijk dat de opdrachtgever of degene voor wie het boek was bedoeld ergens daarin werd afgebeeld in een vrome pose. In ons exemplaar staat links onder de miniatuur van de kruisiging een rijk geklede vrouw knielend op een bidstoel met daarop een open boek. Over de bidstoel ligt een blauwe doek bedekt met wat gouden sterren lijken. Dat de gebeden in het Latijn zijn vertelt ons dat de dame van hoge stand en opleiding was. Een klein initiaal in het boek bevat een wit/zilveren leeuw op azuur die wellicht verwijst naar het wapen van Bronckhorst, maar dit is niet zeker. Het kan ook puur als versiering zijn bedoeld. Toch mogen we ervan uitgaan dat het boek is gemaakt voor een lid van de familie van Bronckhorst-Batenburg. De eerste persoon namelijk waarvan we met zekerheid weten dat ze het getijdenboek in bezit had was Aleyda van Alphen-Hönnepel (1445-1500), de tweede vrouw van Dirk van Bronckhorst-Batenburg, heer van Anholt en Angeraen[4]. We weten dat omdat zij er vanaf februari 1469 persoonlijke aantekeningen in heeft gemaakt. Mogelijk heeft zij het bij gelegenheid van haar huwelijk in 1465 gekregen. Dergelijke boeken werden gewoonlijk langs een familielijn doorgegeven en gezien haar achtergrond en vooral die van haar man ligt het veruit het meest voor de hand dat het van de Bronckhorsten kwam. Zij zal het van haar man hebben gekregen die het op zijn beurt van zijn ouders had geërfd.

De Heilige Geest daalt neer op Maria en apostelen; gehistorieerde initiaal uit het van Bronckhorst-Batenburg getijdenboek.

Pagina uit het van Bronckhorst-Batenburg getijdenboek met Catharina van Gronsveld, de echtgenote van Dirk II in aanbidding.

Er zijn dan twee heren van Bronckhorst-Batenburg die in aanmerking komen als opdrachtgevers, vijftig jaar eerder: Gijsbert II (±1370-1429) of zijn zoon Dirk II (±1400-1451)[5]. Gijsbert II trouwde in 1388 en kreeg twee kinderen: Hermanna en tien jaar later Dirk. Zijn enige dochter trouwde in 1415 met Willem van Gulik, een gewettigde bastaardzoon van de hertog van Gelre. Dit stel ging in Batenburg wonen en zowel Hermanna's bruidegom als haar vader kunnen haar ter gelegenheid van haar huwelijk het getijdenboek ten geschenke hebben gegeven. Gijsbert II werd al in 1412 weduwnaar en is nooit hertrouwd. We mogen aannemen dat hij in zijn latere levensfase bij zijn dochter en schoonzoon heeft gewoond, temeer omdat, zoals we hierna zullen zien, het kasteel in Batenburg toen grondig was vernieuwd. Omdat hij ook heer was van An-

holt[6] zal hij ook daar nog regelmatig acte de présence hebben gegeven. Hij is echter begraven in Batenburg in het splinternieuwe gotische koor van de kerk daar, dat onder zijn leiding tot stand was gekomen. Zijn grafzerk uit 1429 getuigt er nog altijd van.
Tegen de hypothese van Hermanna als eerste eigenaresse pleit dat het boek niet via haar kinderen is doorgegeven, maar terecht is gekomen bij de vrouw van haar neef Dirk, de heer van Anholt en Angeraen. Waarschijnlijker is het daarom dat het boek is gemaakt in opdracht van haar broer Dirk. Deze trouwde vóór 1425 (verschillende bronnen noemen verschillende jaartallen) met Catharina van Gronsveld (1399 -1444). Catharina en Dirk waren de schoonouders van de boven genoemde Aleyda van Alphen-Hönnepel. Catharina is dus naar alle waarschijnlijkheid de dame die staat afgebeeld op de bidstoel onder de afbeelding van de kruisiging.

We zullen nu niet verder de weg volgen waarlangs het boek uiteindelijk onze tijd heeft bereikt, maar ons licht laten schijnen over het meest waarschijnlijke startpunt van die route: Dirk II van Bronckhorst-Batenburg (±1400-1451) [7], heer van Batenburg, Anholt, Gronsveld en Rimburg[8].

Dirk II en de gouden eeuw van Batenburg.

De meest waarschijnlijke geboorteplaats van Dirk II is niet Batenburg maar Anholt. Zijn moeder bracht deze heerlijkheid via haar huwelijk in bij de familie van Bronckhorst-Batenburg. Het is aannemelijk dat het gezin daar woonde toen Dirk rond 1400 werd geboren. In Anholt stond in die tijd al een aanzienlijk en voor die tijd modern kasteel. De burcht in Batenburg was toen nog een vroeg-middeleeuws versterkt huis op een omgrachte motte-heuvel. Batenburg moet in die tijd wel het tafereel zijn geweest van omvangrijke bouwactiviteiten. Rond de motte van het kasteel werd eind 14e eeuw de ringmuur gebouwd[9] en binnen die muur verrezen nieuwe woongebouwen. Ook het stadje zelf werd voorzien van grachten en aarden wallen met stadspoorten.
Toen Dirks 10 jaar oudere zus in 1415 in Batenburg ging wonen met haar man, de (bastaard)zoon van de Gelderse graaf was de ringmuur klaar en stond er ook een gerieflijk woongebouw op de kasteelplaats. In de decennia daarna werd ook nog het eenvoudige kerkje in de stad flink vergroot en verfraaid met een toren en een gotisch koor[10].
Dit alles illustreert dat het de familie van Bronckhorst ernst was met het ontwikkelen van Batenburg tot een belangrijk centrum van hun macht. Gezien Dirks latere bemoeienis met Batenburg kunnen we er veilig van uitgaan dat hij een groot deel van zijn volwassen leven in het

De hertogdommen Gelre en Kleef in de tijd van Dirk II. Anholt ligt in het kwartier van Zutphen ten oosten van Emmerich aan de Issel. Bron: The Hours of Catharina van Cleves.

vernieuwde kasteel in Batenburg heeft gewoond[11]. Soms wordt hij echter ook aangeduid als een Nijmegenaar[12] maar dat is te veel eer voor die stad. Hoewel hij ook in Nijmegen een riant huis heeft laten bouwen (of heeft gekocht): de Hof van Batenburg, was hij daar een zogenaamde buitenburger. Aanzienlijke personen die niet in de stad woonden, maar zich burgerrechten hadden verworven werden zo genoemd.

Een afbeelding uit het getijdenboek van de Meester van Margaret van Kleef, met Margaret zelf in aanbidding. Bron: The Hours of Catharina van Cleves.

Hij voelde zich als heer van de vrije heerlijkheden Batenburg en Anholt de meerdere van de opkomende stadse burgerij. Hij was immers alleen verantwoording schuldig aan de keizer van het Heilige Roomse Rijk. Hij trok met een gevolg langs de kastelen in zijn heerlijkheden om daar te besturen en recht te spreken. Hij zal zich ook in Nijmegen wel thuis hebben gevoeld maar een Nijmegenaar was hij niet.
Al jong speelde hij een prominente rol zowel in Gelre als in het naburige hertogdom Kleef. Als bannerheer stond hij op gelijke voet met de hertogen van beide "landen". De volgende gedocumenteerde feiten illustreren dat. In 1424 werd hij door hertog Arnold van Gelre naar Kleef gestuurd om over een verbond te onderhandelen. In 1436 was hij in Gelre deelgenoot in het Verbond der Vier Kwartieren als onafhankelijk vorst. Hij trad verder vaak op als adviseur van hertog Arnold en hierboven zagen we al dat zijn zus getrouwd was met een halfbroer van de Gelderse hertog. In Kleef speelde hij een belangrijke rol als bemiddelaar tussen hertog Johan en de Staten daar (de adel en de steden). Met Johan zou hij later in zijn leven zelfs op bedevaart gaan naar het Heilig Land. Dirk was ook een puissant rijk man. Zo leende hij in 1435 een enorme som geld aan hertog Arnold in ruil voor goederen en tiendrechten op de Veluwe.
Het staat wel vast dat Dirk en na hem zijn zoon Gijsbert veel tijd in Batenburg hebben doorgebracht. Het stadje beleefde een periode van relatieve rust, ontwikkeling en welvaart[13]. Het kasteel werd permanent bewoond. In de omwalde stad leefde een burgerij met rechten en privileges en er was een stadhuis en een stedelijke administratie. Ook bestond er een eigen rechtbank waarbij ook burgers waren betrokken en vanaf 1443 een kapittel. In 1459 had Batenburg zelfs voldoende allure om grote delegaties van de hertog zelf en van alle Gelderse steden en vorsten te ontvangen. Die onderhandelden twee weken op het kasteel over hun onderlinge betrekkingen hetgeen leidde tot de "Vrede van Batenburg".
Dirk II lag toen echter al 8 jaar begraven op het kerkhof van het Broerenklooster in Nijmegen. Het is mooi hem te gedenken als je in Nijmegen vanuit de Burchtstraat de Broerstraat in loopt. Mogelijk liggen daar zijn stoffelijke resten nog ergens onder de winkel van Douglas.

Drie vrome wapenfeiten: een klooster, een kapittel en een bedevaart.

In de korte gouden eeuw van Batenburg speelde de godsdienst een centrale rol in het leven van alle mensen, hoog en laag. Beschouwen we Dirk II in zijn omgeving en zijn tijd dan kan het niet verbazen dat hij aan de oorsprong staat van een fraai getijdenboek. Het wekt eerder verbazing dat van deze in zijn tijd zo belangrijke edelman zo

weinig tastbare sporen zijn overgebleven. Hoe anders is het met de hier al vaak genoemde hertog Adolf. De naam van zijn echtgenote is voor altijd verbonden met een onbetwist hoogtepunt van Nederlandse miniatuurkunst: het Getijdenboek van de Meester van Catharina van Kleef (± 1444). Ruim vijf en een halve eeuw later, in 2009, wijdde het Valkhofmuseum in Nijmegen er nog een tentoonstelling aan. Het steekt het beroemde boek Trés Riches Heures (± 1415) van de Nijmeegse gebroeders van Limburg naar de kroon en dat was volgens sommige historici ook de bedoeling[14]. Arnold en zijn vrouw Catharina, die verwant was aan het Hof van Bourgondië, wilden niet onderdoen voor de rijkdom en smaak van hun familie die de opdracht had gegeven voor dit boek. Ze hebben daarom de beste miniaturisten van hun tijd ingezet om een minstens vergelijkbaar manuscript te maken. Een mix van vroomheid, rijkdom en rivaliteit heeft tot het oogverblindende kunstwerk geleid dat we nu nog kunnen bewonderen. Dirk II maakte deel uit van deze sociale omgeving en gezien zijn macht en rijkdom mag je aannemen dat hij ook dergelijke religieus geïnspireerde voorwerpen heeft laten maken. Temeer daar hij tijdens zijn leven zowel een klooster als een kapittel heeft gesticht en ter bedevaart is gegaan naar het Heilig Land. Maar zowel zijn stad als zijn klooster en kapittel zijn in het begin van de Tachtigjarige Oorlog door geweld zo goed als met de grond gelijk gemaakt. De bouwwerken zijn verwoest en de kunstwerken vernield of onherkenbaar verspreid geraakt. Alleen zijn bedevaart is blijven voortleven in een lied.

van Bronckhorst-Batenburg getijdenboek, Jesus voor Pilatus (detail)

Het klooster dat hij in 1432 stichtte was 'Onze Lieve Vrouwe op de Holtmeer' in Horssen, aan de noordgrens van zijn Maas en Waals territorium. Het complex stond op een zandopduiking dicht bij het Puiflykse schutlaken. Deze sluis was heel belangrijk voor de waterbeheersing in het hele gebied. Het klooster werd aanvankelijk bewoond door vrouwen maar bleek door de afgelegen ligging al snel te gevaarlijk en werd toen omgevormd tot een franciscaans mannenklooster.

Een pagina uit het van Bronckhorst-Batenburg getijdenboek; gehistorieerde initiaal met een voorstelling van het vagevuur.

De minderbroeders zouden later nog een belangrijke rol spelen als bemiddelaars in de ruzies tussen de Maas en Waalse dorpen over de waterlossing[15]. Behalve een handvol oorkonden en documenten is niets tastbaars overgeleverd van dit klooster. Het is zelfs tot op heden niet systematisch onderzocht of beschreven.
Ook naar het westen consolideerde Dirk II zijn wereldlijke invloedsfeer met het oprichten van een kerkelijk instituut. In 1443 werden met het oprichten van het kapittel van Sint Victor[16]. de parochies van Maasbommel en Horssen bij die van Batenburg ingelijfd. De pastoors van de drie dorpen waren voortaan kapittelheren, benoemd door de heer van Batenburg. Ook van dit kapittel is niets tastbaars overgebleven. Toch moeten deze kanunniken, zoals de kloosterlingen in Holtmeer, bijbels en brevieren hebben bezeten waaruit ze hun gebeden en koorgezangen in de

kerken deden klinken. Met zo'n rijke beschermheer waren die misschien wel fraaier dan het relatief bescheiden getijdenboek dat nu met naam van Bronckhorst-Batenburg wordt verbonden. We zullen het waarschijnlijk nooit weten.

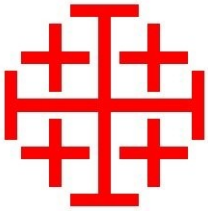

Wapen van de ridders van het Heilig Graf

De ironie van de geschiedenis wil dat Dirk II vooral bekend is gebleven vanwege een eenvoudig pelgrimslied. Het is geschreven naar aanleiding van zijn bedevaart naar het Heilige Land en tot op heden overgeleverd[17]. Hij vertrok in het voorjaar van 1450. In Venetië kwam zijn gezelschap samen met dat van Jacob I, de graaf van Horne en Johan I, de hertog van Kleef. Samen reisden ze over zee verder naar Jaffa en bezochten vandaar de heilige plaatsen. Op het Heilig Graf werden ze tot ridder geslagen. Op de terugweg ontmoetten zij in Rome hertog Arnold van Gelre, die later in dat jaar met dezelfde bestemming was vertrokken. Het zou goed kunnen dat die het niet verdroeg dat de drie edelen van Horne, Kleef en Batenburg als ridders van het Heilig Graf naar huis terugkeerden terwijl hij die prestigieuze titel zou moeten ontberen. Rivalen in macht en devotie.

Noten:

[1] De beschrijving is gebaseerd op www.literatuurgeschiedenis.nl, Literatuurgeschiedenis.nl is een website voor het onderwijs van de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren, in samenwerking met [-] Universiteit Leiden, Universiteit Utrecht, Radboud Universiteit Nijmegen en Universiteit van Amsterdam.

[2] De Moderne Devotie was een spirituele beweging binnen de katholieke kerk die opkwam aan het eind van de 14e eeuw. De beweging ontstond uit onvrede over misstanden onder de geestelijkheid en in de kerkelijke leiding. De beweging stond voor vernieuwing van het christelijke gemeenschapsleven door hervormingen in kerk en maatschappij en persoonlijke levensheiliging. (bron: Wikipedia)

[3] De beschrijving is gebaseerd op: Van Bronckhorst-Batenburg Book of Hours, Dr. Jörn Günther Rare Books AG, Stalden (CH), 2016.

[4] Vermoedelijk staat deze naam voor Angeren, een nederzetting aan de Rijn bij Huissen.

[5] De gegevens over de in dit artikel genoemde personen komen uit H. van Heiningen, Eeuwenlang Twistappel, Wijchen, 1984. Deze gegeven werden getoetst, zo nodig gecorrigeerd en aangevuld met informatie uit Wikipedia. Tenzij anders vermeld.

[6] Anholt ligt ten oosten van Emmerich aan de Issel. Het was, net als Batenburg, een vrije heerlijkheid die alleen aan de keizer van het Heilige Roomse Rijk verantwoording schuldig was.

[7] Het is soms verwarrend, maar dezelfde persoon wordt in de bronnen soms Dirk I genoemd en soms Dirk II. Het blijkt een kwestie van perspectief: hij was in Anholt de eerste Dirk, maar in Batenburg de tweede heer met die naam. Wij kiezen het Batenburgse perspectief.

[8] De heerlijkheden Gronsveld en Rimburg liggen buiten het hertogdom Gelre resp. ten zuiden van Maastricht en ten noordoosten van Heerlen.

[9] T.C. Bauer, Batenburg, in: Castellogica, 1994-3. Een beschrijving van de resultaten van bodemonderzoek op de kasteelplaats in 1993.

[10] A.G. Schulte, Monumenten van geschiedenis en kunst, Het Land van Maas en Waal, 1986, pgs. 358-361.

[11] We weten niet hoe dat kasteel er heeft uitgezien. Het is in 1503 samen met de stadswallen en een deel van de stad verwoest in een oorlog tussen Jacob van Bronckhorst-Batenburg (de kleinzoon van Dirk II) en de Gelderse hertog Karel. Het kasteel dat we kennen van de vele plaatjes is de laatste herbouw uit de 17e eeuw.

[12] Martijn Wijngaards, Een Nijmeegse pelgrim in 1450, Numaga, 2007.

[13] De periode tussen het huwelijk van Hermanna in 1415 en de verpanding van Batenburg, Horssen en Leur in 1470 door Dirks zoon Gijsbert III. Die markeert het begin van weer een roerige periode.

[14] The Hours of Catharina van Cleves, Devotion, Demons and Daily Life in the 15e Century, Museum Het Valkhof, Nijmegen, 2009.

[15] Zie ook: Johan van Os, Tempeliers tussen Horssen en Bergharen?, Tweestromenland no 16, 1973..

[16] Zie ook: Janus Kolen, Het kapittel van Sint Victor te Batenburg, 1443-1600, Tweestromenland no.166, 2015.

[17] Wijngaards a.v. gaat uitvoerig in op dat middeleeuwse pelgrimslied. Hij baseerde zich daarbij vooral op: B.H. van 't Hooft, Honderd jaar Gelderse geschiedenis in historieliederen, vereniging Gelre, 1948.
Zie ook: Dirk van Bronckhorst-Batenburg op bedevaart, Martin Bergevoet, Tweestromenland no. 19, 1974.